

24

Het probleem van het kwaad: waar blijft het atheïsme wanneer ons onheil overkomt?

*‘Als Jezus een blinde kon genezen die hij toevallig tegenkwam,
waarom zijn er dan nog blinden?’¹*

– Christopher Hitchens, *God Is Not Great*

Met de bewering dat atheïsme vaak voortkomt uit slechte motieven, wil ik niet suggereren dat oprecht ongeloof niet bestaat. In dit hoofdstuk komt een probleem aan de orde dat voor gelovigen al even raadselachtig is als voor ongelovigen en dat een serieuze belemmering vormt voor het geloof in de God van het christendom. Er gebeuren vreselijke dingen in onze wereld. Miljoenen worden in concentratiekampen ter dood gebracht. Orkanen en tsunami's storten zich met donderend geweld op nietsvermoedende bevolkingen. Een psychopaat die op de campus van een universiteit begint te schieten, doodt onschuldige studenten. Mijn vriend Bruce Schooley, aan wie ik dit boek heb opgedragen, vecht tegen kanker. Het is blijkaar allemaal onverklaarbaar. Voltaire voer uit tegen een opperwezen dat in 1755 de dood en verderf zaaiende aardbeving in Lissabon toeliet. Darwin stond versteld van de wrede grilligheid van de natuur, een thema waar Richard Dawkins in zijn jongste polemische beschouwingen over het christendom de nadruk op legt. 'De God van de vogels en de bloemen moet ook de God zijn van de aan-geboren gebreken en kanker', schrijft Steven Weinberg. Als Jood, zo voegt hij eraan toe, 'heb ik vanwege de herinnering aan de Holo-

CHRISTENDOM EN MORAAL

caust niets op met pogingen om een rechtvaardiging te vinden voor de manier waarop God met de mens omgaat'.² De klassieke formulering van het dilemma is te vinden bij Steven Pinker: 'Als de wereld zich ontwikkelt volgens een plan dat van wijsheid en barmhartigheid getuigt, waarom is er dan zoveel lijden?'³ Het is een goede vraag die Weinberg en Pinker opwerpen: als God bestaat, waarom laat Hij dit dan allemaal toe?

Voor velen is het probleem van het kwaad en het lijden het sterkste argument tegen het bestaan van God. Hun redenering verloopt als volgt: als God bestaat, is Hij almachtig. Als Hij almachtig is, is Hij in staat het kwaad en het lijden teniet te doen. Maar we weten uit ervaring dat het kwaad zijn gang blijft gaan en het lijden aanhoudt – op een schandelijke manier, genadeloos en zonder dat het ook maar enigszins proportioneel of rechtmatig is. Dus kan er geen almachtig wezen bestaan dat in staat is dit allemaal te voorkomen, want als het bestond, zou het dat zeker doen. Ergo, God bestaat niet.

Ik ben het ermee eens dat het kwaad en het lijden een zware intellectuele en morele uitdaging aan het adres van christenen betekenen. (Opvallend genoeg kennen het hindoeïsme en het boeddhisme dit probleem niet. Hindoes geloven dat het lijden dat je ondergaat, het gevolg is van wat je in een vorig leven hebt gedaan. Volgens het boeddhisme is lijden het gevolg van egocentrische verlangens en kan het overwonnen worden door ons zelf, dat die verlangens koestert, te ontledigen.) Wanneer er verschrikkelijke dingen gebeuren, lijkt de verklaring ervoor eerder te liggen in de afwezigheid van God dan in Zijn aanwezigheid. Maar er is niet vaak op gewezen dat het kwaad en het lijden ook atheïsten voor een formidabele uitdaging plaatsen. Dat komt omdat het lijden niet alleen een intellectueel en moreel, maar ook een emotioneel probleem vormt. De geest gaat er niet onderdoor, maar het breekt wel je hart. Wanneer ik ziek word, zit ik niet verlegen om een theoretische verklaring; ik wil iets hebben wat me beter maakt. Het atheïsme mag dan het kwaad en het lijden beter kunnen verklaren, troost biedt het niet. Het theïsme, dat niet over

HOOFDSTUK 24 – HET PROBLEEM VAN HET KWAAD

een goede verklaring beschikt, heeft de mens wél een betere manier te bieden om met de gevolgen van het kwaad en het lijden om te gaan.

Dat viel me op in april 2007, toen een geestelijk gestoorde student van Virginia Tech, een technische universiteit in Blacksburg, in de Amerikaanse staat Virginia, tijdens een dolzinnige schietpartij een van de ergste massamoorden in de Amerikaanse geschiedenis had gepleegd. Na het bloedbad was van atheïsme op de toch seculiere campus niets te bespeuren. Bij iedere herdenkingsplechtigheid en openbare bijeenkomst was er sprake van God, van goddelijke barmhartigheid en van de helende werking van het geloof. Zelfs mensen die niet religieus waren, uitten zich in bewoordingen waaraan het christendom betekenis heeft gegeven en die doordrenkt waren van christelijke symboliek.

Het probleem zit 'm niet in de atheïsten, maar in het atheïsme. Natuurlijk bevonden zich atheïsten onder de slachtoffers en de rouwenden. Ik suggereer niet dat ze minder leden dan anderen. Wat ik beweer, is dat het atheïsme bij een gelegenheid als deze weinig te bieden blijkt te hebben. Neem nu deze beginselverklaring uit het boek *River Out of Eden* (Rivier uit de Hof van Eden) van Richard Dawkins: 'Het universum dat we waarnemen, heeft precies de eigenschappen die we zouden verwachten als er, alles welbeschouwd, geen ontwerp of oogmerk achter school en geen idee van goed en kwaad, maar enkel en alleen blinde, meedogenloze onverschilligheid.'⁴ Jacques Monod heeft opgemerkt dat het toeschrijven van zin of een doel aan het leven een soort 'animisme' is, vergelijkbaar met het gedrag van primitieve stammen die menen dat in stenen geesten huizen. Onze aanwezigheid op aarde is volgens hem louter het gevolg van toeval: 'In het gokspel in Monte Carlo kwam ons getal aan de beurt.'⁵ Steven Weinberg constateert, in dezelfde geest: 'Hoe meer we van het universum begrijpen, hoe zinlozer het blijkt te zijn.'⁶

Deze opmerkingen zijn illustratief voor het afschuwwekkende wereldbeeld dat achter het atheïsme schuilgaat: alles wordt duister

CHRISTENDOM EN MORAAL

en zinloos. Ze laten ook zien hoe de materialisten het probleem van het kwaad oplossen: voor hen is het geen probleem omdat het kwaad niet bestaat. Het leven is inderdaad, zoals Macbeth in het gelijknamige stuk van Shakespeare zegt, 'een sprookje, door een gek verteld, vol dolheid en rumoer, dat niets beduidt'. En als een huilende moeder vraagt wat dit alles voor zin heeft, is het enige antwoord dat ze van Dawkins en Weinberg krijgt: 'Het spijt me, maar niets van dit alles heeft zin. Het leven gebeurt gewoon en houdt vervolgens op. Meer valt er niet van te zeggen.' Ik begrijp waarom mijn vriend Bruce er niet toe kan komen atheïst te worden. Alleen God belooft hem dat zijn ziel na zijn dood een nieuw leven wacht. Het atheïsme heeft hem alleen te bieden dat hij in het niets wordt opgelost.

Toen ik er in een artikel op had gewezen dat tijdens de herdenkingsplechtigheden op Virginia Tech geen atheïstische preken waren gehouden, werd ik door atheïsten in een stroom e-mails beschimpt. Ik was een lul. Ik was een idioot. Ik moest nodig naar de psychiater. Ik maakte op een uiterst cynische manier misbruik van het drama. Opvallend genoeg bestreed niemand mijn stelling dat, wanneer het kwaad zich manifesteert of zich een tragedie voltrekt, het atheïsme daar geen licht op werpt en evenmin troost verschaft. Eén atheïst gaf toe dat het atheïsme in dit opzicht weinig te bieden heeft, maar vroeg vervolgens geprikkeld of ik soms aan vertroostende leugens en sprookjes de voorkeur gaf boven de les dat we de harde waarheid onder ogen moeten zien.

Nee, dat doe ik niet. Maar die atheïst ging ervan uit dat het bestaan van het kwaad en het lijden aantoont dat er geen God is. In werkelijkheid staat alleen maar vast dat, voor zover wij kunnen nagaan, het kwaad en het lijden zich niet laten verklaren. Het blijft intussen mogelijk dat ze een hoger doel dienen waar wij geen zicht op hebben. We kunnen er dan ook niet van uitgaan dat het atheïsme berust op een vaststaande waarheid. Op die status kan zelfs de moderne wetenschap geen aanspraak maken. Een van de beste argumenten voor de moderne wetenschap is dat ze werkt, anders ge-

HOOFDSTUK 24 – HET PROBLEEM VAN HET KWAAD

zegd: dat ze aan de huidige verwachtingen voldoet en aan onze behoeften beantwoordt. Maar dat is ook precies wat de godsdienst volgens mij doet wanneer we met het kwaad en met lijden geconfronteerd worden. Ook de godsdienst werkt, wat inhoudt dat ze voor ons, met al onze verlangens en behoeften, een boodschap heeft die zich in geen enkele seculiere taal laat verwoorden. Precies zoals de wetenschap onmisbaar blijkt te zijn om het moderne leven goed te laten verlopen, is God onmisbaar wanneer het leven slecht verloopt en we oog in oog staan met de dood.

De Amerikaanse pragmatist William James heeft de situatie met de voor hem kenmerkende realiteitszin getypeerd: atheïsten zijn als mensen die wonen op een bevroren meer, omringd door hoge rotsen waarover ze niet kunnen ontsnappen. Ze weten dat het ijs smelt en dat de dag onafwendbaar is waarop ze met een smadelijke plons in het water zullen verdwijnen. Dit vooruitzicht is even zinloos als afschuwwekkend. Ook de christen moet de kilte van een onvermijdelijke dood verduren, maar dankzij zijn geloof is hij daar veel beter tegen bestand. Wanneer het lijden zich aandient, schrijft James, ‘maakt de godsdienst iets wat hoe dan ook onvermijdelijk is, gemakkelijk en toepasselijk’. Wanneer de dood in beeld komt, voegt hij eraan toe, biedt het christendom in elk geval het vooruitzicht van een hiernamaals en de kans op verlossing. ‘Niets is zo kenmerkend voor de menselijke natuur als de bereidheid om te leven bij de gratie van de kans dat iets goed uitpakt. Het bestaan van zo’n kans maakt het verschil uit tussen een leven dat gestempeld wordt door berusting en een leven dat in het teken staat van hoop.’⁷

Aan het feit van het kwaad wordt weliswaar vaak een argument ontleend om het bestaan van God in twijfel te trekken, maar het kan, vreemd genoeg, ook worden aangevoerd als aanwijzing voor Zijn bestaan. Ga maar na: waarom ervaren wij lijden en het kwaad als iets onrechtvaardigs? Indien we louter stoffelijke wezens waren, zouden we tegen een massamoord net zo min bezwaar maken als een rivier tegen de omstandigheid dat ze in een tijd van droogte droogvalt. Nu zijn wij geen rivieren: we weten dat het kwaad reëel is

CHRISTENDOM EN MORAAAL

en we weten ook dat het verkeerd is. Maar als het kwaad werkelijk bestaat, moet ook het goede werkelijk bestaan. Hoe zouden we die twee anders van elkaar kunnen onderscheiden? Dat we dit onderscheid kunnen maken en in staat zijn de realiteit van goed en kwaad te onderkennen, betekent dat er in het universum een ethische norm moet bestaan waarop dit onderscheid gebaseerd is. En als die norm niet door God gegeven is, van wie of wat zou ze dan wel afkomstig moeten zijn?

Niettemin: het kwaad blijft voor het menselijk verstand onverklaarbaar. Gelovigen kunnen God om troost smeken, maar ook voor hen blijft het een raadsel waarom Hij überhaupt kwaad en lijden toelaat. In de Bijbel verstout een verbolgen en welbespraakte Job zich die vraag aan God te stellen. Hij wil weten waarom hij, die toch een goed mens is, moet lijden. Waarom wordt zijn bezit hem ontnomen? Waarom moet God een mens, en nog wel een van Zijn toegewijde dienaren, zo behandelen?

In plaats van rechtstreeks antwoord te geven, stelt God de weder-vraag waar het schepsel het recht vandaan haalt om zijn schepper te ondervragen. Heeft Job soms het heelal gemaakt? Heeft hij zichzelf het leven geschonken? God lijkt tegenover Job op zijn strepen te gaan staan en uiteindelijk berust Job; hij zwicht voor God zonder dat zijn vragen volledig zijn beantwoord. Zo wordt Job in de Bijbel een held, maar niet omdat hij uitmunt in kennis van Gods wegen; hij wordt een geloofsheld.

Intussen kunnen wij het er niet bij laten zitten, want de vraag van Job is legitiem: waarom treft het kwaad goede mensen? Eén mogelijke verklaring ligt in het feit van de vrije wil. God wil niet regeren over een rijk van robots. Onze keuzevrijheid betekent dat we vrij zijn om hetzij het goede, hetzij het kwade te doen. Alleen in een wereld waarin de mens een duivel kan zijn, kan hij ook een heilige zijn. Het bestaan van het kwaad is dus volkomen verenigbaar met dat van een God die het kwaad verfoeit, maar onze vrijheid hoog in het vaandel heeft.

Niet God vermoordde al die mensen op de universiteit in Virgi-

HOOFDSTUK 24 – HET PROBLEEM VAN HET KWAAD

nia, dat deed de schutter. Maar waarom kwam God niet tussenbeide om hem tegen te houden? Dat is een fundamentele vraag over Gods rol in de wereld. Waarom manifesteert Hij zich niet, zelfs niet wanneer Hij daarmee een tragedie zou kunnen voorkomen? Misschien valt dit als volgt te verklaren. Stel je voor dat God had ingegrepen om de maniak met zijn moordplannen een halt toe te roepen. Dan zou diens wil niet vrij zijn geweest, maar dit terzijde: het gaat me hier om de gevolgen. De schutter zou – dankzij een miraculeuze ingreep – ontwapend zijn, de schietpartij zou zijn verijdeld en het leven zou gewoon zijn doorgedaan.

Met andere woorden: het leven zou doorgedaan zijn alsof God helemaal niet had ingegrepen. Zo gezien wordt God een soort kosmische boodschappenjongen, die voor ons klussen moet opknappen en onze rotzooi moet opruimen, waarna we Hem vaarwel zeggen en ons gewone leven hervatten. Maar misschien is het Gods bedoeling met deze wereld wel dat Zijn schepselen Hem zoeken en leveren drama's als dat aan die universiteit daarvoor een empirische aanwijzing, omdat ze ertoe bijdragen dat mensen zich tot Hem wenden.

Ik kan me voorstellen dat sommigen nu verontwaardigd uitroepen: 'Wil je soms beweren dat God afgrijselijke bloedbaden laat gebeuren met geen andere bedoeling dan dat mensen Hem aanroepen?' Ik herhaal maar even: God heeft het drama niet veroorzaakt. Je kunt van alles en nog wat er de schuld van geven: de handel in wapens, het veiligheidssysteem van de school en vooral de schutter zelf – maar God niet. Het lijden en het kwaad in de wereld zijn, zoals C.S. Lewis heeft geschreven, vooral te wijten aan mensen met zwepen, vuurwapens, bajonetten, gaskamers en bommen.⁸ De misdaden in kwestie komen niet voor rekening van God, maar van de mens. Anderzijds is het niet onredelijk ervan uit te gaan dat God met de loop van de geschiedenis een bedoeling heeft, en als de gruwelen waaraan mensen zich schuldig maken, ons er de ogen voor openen dat we afhankelijk zijn van Gods liefde en Zijn helende kracht, is daar niet veel mis mee. Voor het kwaad is God in geen en-

CHRISTENDOM EN MORAAL

kel opzicht verantwoordelijk; Hij is er alleen verantwoordelijk voor dat Hij het kwaad gebruikt om het goede te bewerkstelligen.

Christenen kunnen wijzen op het voorbeeld van Christus om duidelijk te maken dat hun God tegenover het kwaad en het lijden volstrekt niet onverschillig staat, maar juist mens is geworden om ze te verduren en te overwinnen. Volgens de christelijke theologie is God mens geworden om de zonden van de wereld op zich te nemen. Zoals het lijden van mensen onrechtvaardig is, zo was ook het lijden van Christus onrechtvaardig, alleen in veel hogere mate. Voor christenen betekent het verdragen van kwaad en lijden dan ook dat ze op de een of andere manier deelhebben aan het lijden van Christus. Uiteindelijk overwon Christus het kwaad en daar streven ook christenen naar, althans in hun eigen leven.

Tot dusverre heb ik me vooral beziggehouden met het kwaad in morele zin. We hebben het nog niet gehad over het 'natuurlijke kwaad', dat niet door mensen wordt aangericht, maar door de natuur. Ik denk hier bijvoorbeeld aan orkanen en kanker. Dus dringt zich opnieuw de vraag op: waarom treft dit kwaad goede mensen? Het christelijke antwoord luidt dat er geen goede mensen zijn. Niemand van ons heeft zijn leven verdiend; het is ons door God geschonken, om niet. Bruce is stervende en geeft zo zijn leven terug aan God, van wie hij het ontvangen heeft. Bruce is niet de enige. Zoals de Amerikaanse filosoof Peter Kreeft betoogt in zijn boek *Making Sense Out of Suffering* (Het lijden zin geven), zijn we allemaal stervende, doordat we elke dag van een klein deel van ons leven afstand doen – en al kan de medische techniek onze pas enigszins vertragen, ze kan niet beletten dat we langzaam maar zeker ons graf tegemoet gaan.⁹

Ik vraag God elke dag Bruce te genezen. Maar ook al gebeurt dat, dan nog, besef ik, wordt Bruce de dood niet bespaard. Hij leeft dan weliswaar langer, maar uiteindelijk zal de dood hem inhalen, en mij en jou en ons allemaal ook. Daarom moeten we grondiger worden genezen en is het nodig dat onze ziel wordt geheeld. Ongelovigen zullen zeggen dat we de dood moeten aanvaarden, en bezien vanuit

HOOFDSTUK 24 – HET PROBLEEM VAN HET KWAAD

een natuurlijk gezichtspunt is dat waar. De dood is de enige zekerheid in het leven en Bruce en wij allemaal moeten dat leren accepteren. De wezenlijke vraag luidt of de dood het laatste hoofdstuk is. Ongelovigen houden staande dat de belofte van een eeuwig leven vals is, maar weten doen ze dat niet.

Alles wat ik hier probeer aan te tonen, is dat er maar één manier is om werkelijk het kwaad en het lijden te boven te komen: voor altijd leven in een oord waar ze ontbreken. Het christendom stelt dat zo'n oord bestaat en toegankelijk is voor iedereen die het wil bereiken. Als deze stelling juist is, dan – en dit kan niemand bestrijden – zijn het kwaad en het lijden ontmaskerd als tijdelijke ontberingen en tijdelijk onrecht. Ze gaan voorbij, net als ons korte, sterfelijke leven. In dat geval heeft God ons laten zien hoe we de overhand kunnen krijgen op het kwaad en het lijden, die definitief overwonnen worden in het toekomstige leven.